

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

Түркістан тарихын зерттеу – уақыт талабы

Тұңғыш Президент – Елбасы
Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен Оң-

түстік Қазақстан облысы Түркістан облысы деп өзгертіліп, облыстың әкім-
шілік орталығын барша түркі-мұсылман жұртына қасиетті рухани орталық
– Түркістан қаласына көшіру туралы шешім қабылданғанына бір жылдан
астам уақыт өтті.

Дария ҚОЖАМЖАРОВА,
М.Әуезов атындағы
ОҚМУ ректоры, академик

Табиғи-географиялық құрылымына
байланысты Азия құрлығы бес аймаққа
бөлінеді: Алдыңғы, Оңтүстік, Оңтүстік-
Шығыс, Шығыс және Орталық Азия.
Осылардың ішінде Еуропа мен Азия
құрлығының түйіскен жерінде орналас-
қан Орталық Азия – түркі тілдес этнос-
тардың ежелгі Отаны, түркілер үшін
қасиетті жер болып саналады. Өйткені
бұл жерден барлық түркі халықтары
мен тайпалары бастау алады, олардың
мәдениеттері мен тарихтары бірігеді.

Тарихқа шегініс жасайтын болсақ,
Орталық Азия жеріне алғашқы адамдар-
дың бір миллион жыл бұрын таралғанын
археология ғылымы дәлелдеді. Осы ай-
мақта автохтонды, яғни түркі тілдес
этностардың бабалары мекендеген.
Жергілікті тұрғындар адам баласының
басынан өткерген тас, қола, темір, орта
ғасыр және жаңа заман сияқты тари-
хи кезеңдерде өмір сүрген. Орталық
Азияда осы тарихи дәуірлерге жататын
археологиялық және сәулет ескерткіш-
тері, тамаша жәдігерлер ашылды, олар
жан-жақты зерттеліп, түркі тілдес этнос-
тардың тарихына жаңалықтар енгізілді.

Миллиондаған этностардың ортақ
бір атауы – «түрік» терминінің этимоло-
гиясы әлі күнге дейін шешілмей келеді.

«Түркістан» деген сөзді естігенде
жүрегі елжіремейтін түркі баласы жоқ.
Түркістан – түркілердің мыңжылдық
атамекені, туып-өскен, еркін жайлаған
атақонысы.

Мыңжылдық тарихымызда заманның
ахуалына қарай «Түркістан» ұғымының
аумақтық-географиялық сипатының өз-
герістерге ұшыраған кездері де болған.
Тарих ғылымы «Түркістан» ұғымы-
ның түрліше тарихи кезеңдерде қан-

– үшіншіден, Қазақстан мен Орта
Азияны жаулап алмас бұрын орыс та-
рихнамасында Түркістанды екіге, яғни
«Батыс Түркістан» немесе «Бұқара
Түркістаны» және Цинь империясы
құрамындағы «Шығыс Түркістан» деп
жіктеп көрсету дәстүрі қалыптасты.
«Шығыс Түркістан» ұғымы қолданыста
әлі де кездеседі;

– төртіншіден, Ресей империясы
Оңтүстік Қазақстан аумағы мен Орта
Азияны толық жаулап алғаннан кейін
«Батыс Түркістан» атауы көбінесе
«Орыс Түркістаны» деп атала бастады;

– бесіншіден, 1865 жылы патша
үкіметі Сырдария өзені алқабы мен Қоқан
хандығының батыс аймақтарын қосып,
Орынбор генерал-губернаторлығына
бағынатын «Түркістан облысын» құр-
ды. 1867 жылы жеке «Түркістан гене-
рал-губернаторлығы» құрылып, оның
құрамында орталығы Ташкент пен
Верный қалалары болған Сырдария
және Жетісу облыстары пайда болды.
Кейінірек тағы да Самарқан, Закаспий,
Ферғана облыстары құрылды. 1917 жыл-
ғы революцияға дейін осы әкімшілік
жіктеліс сақталды;

– алтыншыдан, 1917 жылғы Ақпан
революциясынан кейін генерал-губерна-
торлық жүйе жойылып, жай ғана «Түркі-
стан өлкесі» деп атала бастады;

– жетіншіден, 1917 жылы Түркістан
өлкесінің түркі-мұсылман зиялылары
Қоқан қаласында «Түркістан мұхта-
риятын» (Түркістан республикасын)
жариялаған болатын, бірақ өлкедегі
билікті күшпен тартып алған еуропалық
большевиктер мен солшыл эсерлер 1918
жылы ақпанда әскери жолмен бұл авто-
номиялық құрылымды талқандады;

– сегізіншіден, 1918 жылы көктемде
Түркістан өлкесінде кеңес өкіметі «Түр-
кістан кеңестік автономиялы респу-
бликасын» жариялады, ол 1924 жылы

тобын білдіреді. Бұл жеке де, жалпы да
мағынада қолданылады. Мәселен: «Рум»
сөзі Тәңірі жарылқаушы Ысқақтың ұлы
Иусуға және Иусу ұлы Румге есім бол-
ғандықтан, рум әулетінің де есімі болып
келеді. «Түрік» сөзі де осындай.

Ұлы тәңірі: «Менің бір тайпа қосы-
ным бар, оларды «түрік» деп атадым,
оларды күншығысқа орналастырдым.
Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түрік-
терді соларға қарсы саламын» депті.

Сондықтан да Тәңірдің өзі оларға ат
берген, жер жүзінің ең биік, ыңғайлы,
ең ауасы таза шұрайлы өлкелеріне орна-
ластырған да, оларды «өз қосыным»
деп санаған. Оның үстіне түріктер көр-
кемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік,
әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қария-
ларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік,
кішіктік және тағы да сондай сансыз көп
мақтаулы қасиеттерге ие.

Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі»
кітабындағы «түрік» сөзі туралы жаз-
ғанын әдейі түгел келтірдік. Өйткені

этностардың жалпы атауы болуымен
қатар, оның даму дәрежесін де білдірген.
Білге қаған басқарған күдіретті түріктер
империясы, яғни өсіп-өніп жетілген
Түрік елі екенін білдірген.

Араб тіліндегі еңбектерде бұл қасиетті
қалада исламның рухани мұрасын
байытқан атақты адамдардың дүниеге
келгені жазылған. Солардың бірі –
ғұлама, ғалым, сопылық философияның
Орта Азияда негізін салған, «Диуани
Хикмет» (Даналық кітабы) көне түркі
тіліндегі діни өлеңдер топтамасын
жазған Қожа Ахмет Ясауи.

Түркістан қаласы қазақ хандығының
ең бірінші астанасы. Қаланың көне атауы
– Ясы. Ясы Ұлы Жібек Жолының сауда
орталығы және округі болған. XII ғасыр-
да әсіресе Қожа Ахмет Ясауи көшіп кел-
ген соң ерекше атаққа ие болған.

Сөйтіп Ясы қаласы XIV ғасырда түр-
кі тілдес халықтардың діни орталығына
айналды. Ішті оны «Хазреті Түркістан»
немесе «Кіші Мекке» деп атаған. XV

махаббаттың және сүннетке адалдықтың
үлгісі ретінде аңызға қосқан.

Жергілікті халықтың салт-санасы
мен сенім-нанымына, әдет-ғұрпына
қайшы келмейтін діни-мистикалық
мектептің негізін қалаған Қожа Ахмет
Ясауи шығармашылығы сопылық
ағымның түркілік дәстүріне даңғыл
жол салды. «Ислам дінін тек араб тілі
арқылы ғана тануға болады» деген
түсінікті теріске шығарып, сопылық
әдебиет ұстанымдарын көне түркі әдеби-
тіл – шағатай тілінде сөйлетті. Қасиетті
кітаптың арабша мағынасын толықтай
түсіндіру, шариғаттың қыр-сырын, дін
қағидаларын қалың қауымға өз тіл-
дерінде тереңнен таныту мақсатында
хикметтерін жергілікті халыққа жақын
айшықты поэзия тілімен жазды.

Құран Кәрімде баяндалатын тари-
хи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-
эмбиелер жөніндегі әпсаналарды хик-
меттерінде Түркі жұрты мен мұсылман
ортасында белгілі орта ғасырлық ғалым-

ның түрліше тарихи кезеңдерде қандай мән-мағына бергендігін былайша топшылауға болады:

– «Түркістан» десе жастардың көпшілігі қазіргі облыс орталығы мәртебесіне ие болған Түркістан қаласын ғана еске алады. Бұл «Түркістан» ұғымының тек жеке бір қала атына қатысты ғана мағынасы. «Түркістан» ұғымының тарихи мағынасы бұдан әлдеқайда кең;

– біріншіден, орта ғасырларда Еуразия құрлығының орталық бөлігін мекендеген түркілерді көршілес араб, парсы, қытай, гректерден нақты ажырату мақсатында қолданылған «Түркістан» ұғымы бар. Бұл жердегі «Түркістан» ұғымы қазір түркі тілдес халықтар мекендеп отырған барша аймақтарды қамтиды;

– екіншіден, кейбір ортағасырлық мұсылман авторларының еңбектерінде «Түркістан» ұғымы тек Сырдария мен Өмудария өзендері алқабын ғана қамтығаны, ал аталған алқапқа кірмеген жерлерді басқаша атаумен, мысалы «Қыпшақ даласы» және с.с. аталғаны белгілі;

ликасын» жариялады, ол 1924 жылы күзде жүргізілген ұлттық-аумақтық межелеуге дейін өмір сүрді. 1924 жылдан кейін «Түркістан» ұғымы тек қазіргі Түркістан қаласының атына ғана қатысты қолданыла бастады.

Ертедегі ортағасырда (XI ғ.) әйгілі түрік ғұламасы Махмұд Қашқари өзінің «Түрік сөздігі» еңбегінде «түрік» сөзіне және оның этимологиясына тоқталған. «Сахараның ұлы ғалымы, біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұд Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп, түзіп шыққан алғашқы энциклопедиялық кітап», – делінеді «Түрік сөздігінің» алғысөзінде.

Ғұламаның осы еңбегінде «түрік» сөзінің шығу тарихына төмендегіше тоқталған: «Түрік; Тәңірі жарылқаушы Нұқтың ұлының есімі. «Түрік» сөзі Нұқ ұлының есімі болып келгенде, жеке бір кісіні білдіреді, Нұқ әулетінің есімі болып келгенде, «бешеч – бешер» сөз сияқты жалпылық мәнді, көптеген адам

ғанын әдейі түгел келтірдік. Өйткені ғұлама «түрік» сөзінің мағынасы мен этимологиясына терең тоқталған. Оның сілтемеде берілген «түрік» сөзі туралы жазғандарына қарағанда, Орталық Азияның автохтондық этностары өзара бірлестік үшін күресіп жатқан кезде, көп санды тайпалардың бастарын біріктіруге қолайлы есім (этникалық атау) қажет болған. Олардың талабына сәйкес келетін Нұқ пайғамбардың ұлының есімі Түрк (Түрік) терминіне тоқталған.

Ежелден түріктер халықтың, елдің қадірін жақсы білген және елін бірлікте сақтау үшін тарихи тұлғалар бар күшін, ақыл-ойын аямаған. «Бірлік бар жерде тірлік бар» деген қасиетті сезім халқымыздың сүйегіне сіңіп кеткен. Осындай қастерлі ұстанымның арқасында бір тектес Орталық Азия халықтарын біріктіруде «түрік» терминін қабылдаған. Орталық Азияны сонау Қара теңізге дейінгі ұланғайыр жерді мекендеген бір текті этностар өздерін «түрік халқымыз» деп атаған. «Түрік» термині уақытты білдірген жалпы мәнге ие: «Кемеліне келген ел» деген ұғымды білдіреді. Бұл

немесе «Кіші Мекке» деп атаған. XV ғасырдан бастап Ясы қаласы Түркістан деп аталды.

Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы, оның ілімінің мәні мен маңызы «Диуани хикмет», «Мират-ул Кулуб», «Пақырнама» сияқты бізге жеткен мұраларынан көрінеді. Ясауи қалыптастырған хикмет дәстүрінің Ислам ақиқатының халықтың жүрегіне жол тауып сіңірудегі маңызы зор болды. Олар хикмет дәстүрін таратуда зікір тәжірибесінің үш түрін: алқа зікірі, арра зікірі, құпия зікір формаларын қатар алып жүрді.

Ясауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – АДАМ. Адам кемелдікке жетуі үшін қажетті білім – қал ілімін игеріп, Аллахтың фазылымен берілетін – хал іліміне жетуі керек. «Диуани хикметте» арифтердің Сұлтаны бастан-аяқ өзінің ғашықтық күйін, ғаріптік халін жырлайды. «Ариф ғашық тариқаттың дүр данасы» деген Ясауи ақиқатқа ішкі тәжірибе, өзін-өзі тану, діл тереңіне үңілу арқылы жетуге үндейді. Қожа Ахмет Ясауи қылуатке түсуінің мәнісін халқымыз – Пайғамбарға деген

ортасында белгілі орта ғасырлық ғалымдардың бірі исламның таралуы үшін дүниеге әкелген сопылық философиялық трактаттардың иесі Қожа Ахмет Ясауи келешек ұрпаққа елеулі мұра қалдырды. Оның «Диуани Хикмет» атты туындысы адамгершілік, имандылық, әділдік, инабаттылық тәрізді күрделі мәселелерді сипаттап ашып көрсетуге арналған.

Қожа Ахмет Ясауи өзінің бүкіл жарқын қабілеті мен дарынын, күш жігерін түркі халқына, туған еліне, жалпы түркі дүниесіне, әсіресе өскелең ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне жұмсаған ғұлама.

Ендігі міндет – Түркістанның тарихын жан-жақты, кешенді түрде зерттеу. Білім беру ісі мен ғылымды қатар дамыту, өзара ұштастыру оңай шаруа емес. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті іргелі ғылымды дамыту, рухани жаңғыру аясында кешенді тарихи зерттеулерді жандандыру мақсатында Түркістан өлкесінің тарихын кешенді зерттейтін ғылыми орталығы жеті бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізуді қолға алды.